

synts och inte själva varit intresserade av sin historia. Jag vet att det finns konstvetare som inte håller med om detta och det går att lyfta fram exempel på ett bredare perspektiv. Men jag vidhåller att detta är en brist, som beror både på svårigheter att få fram sådant material och på en okunskap att ställa rätt frågor till det från arkitekturhistorikerna.

Kritiken slår även tillbaka mot Ingemark Milos egen avhandling. Det finns till exempel en skildring av konflikten mellan arkitekten och byggherren till Moderna museet, där byggfel ledde till snabb stängning och ombyggnad. Skildringen är visserligen en partsinlaga, men just därför också mycket initierad och enligt min uppfattning ett gott exempel på arkitekturkritik i denna utvidgade mening. Det är Ragnar Uppman, som var Rafael Moneos svenska kontaktperson och en erfaren arkitekt, som i sin memoarbok, *I arkitektens öga* (2006), ingående ger sin syn på vad som hände. Ingemark Milos sade sig på disputationen känna till detta men hon nämner inte boken i sin avhandling.

För att sammanfatta min kritik av avhandlingen menar jag att den är ett gott forskarhantverk men att den kunde varit djävare i sin hantering av ämnet. Stockholms stadsbibliotek och Moderna museet är i själva verket två av det sena 1900-talets mest dramatiska arkitekturhändelser, som gjorda för att iscensätta i en avhandling om arkitekturkritik. Det märks nu knappast i Ingemark Milos oföränderligt återhållsamma hantering av ämnet. Det kan förstås vara en personlig lägningsfråga men på disputationen menade hon att det var den akademiska formen som ställde detta krav.

Det vill jag inte tro på, möjligen som etablerad kultur (att i så fall kritiskt ifrågasätta) men inte som formellt oöverstigligt hinder. Detta leder också vidare till en annan fråga inför framtiden. Konsthistoriker har spelat en viktig roll som kritiker i den svenska 1900-talsarkitekturen, i en ständig dialog med arkitekterna. Man behöver bara nämna namn som Göran Lindahl, Elias Cornell och Anders Åman. Det är inte säkert att denna dialog kommer att fortsätta. Förment akademiska krav kan vara ett problem. Nedrustning av humaniora i allmänhet och arkitekturhistoria inom konstvetenskapen i synnerhet är ett annat, minst lika allvarligt.

I sin slutplädning talar Ingemark Milos vackert om vikten av studier av kritiken för att vidga förståelsen för arkitekturen. Hon säger också att ”kunskap och visioner i kombination med kritiskt ifrågasättande är väsentlig för att arkitekturen inte ska stagnera” och hon önskar sig en mångfald kritiska röster och en kunskap

förmedlad så att allmänheten kan ta del av den (s. 189). Det är svårt att inte hålla med och att dessutom hoppas att konstvetarna också framöver ska vara en del av detta pågående samtal om arkitektur.

Till sist kan jag inte låta bli att notera att ett av avhandlingens få korrekturfel är att sista meningen saknar punkt. Jag vill gärna tolka detta symboliskt: Fortsättning följer.

Claes Caldenby, Göteborg

Helena Strömquist: *”Med coleurt omslag”. Färgade, dekorerade och tryckta pappersomslag på svensk bokmarknad 1787–1846*. Institutionen för kulturvetenskaper, avd. för ABM och bokhistoria, Lunds universitet 2010. 410 s., ill. English summary. ISBN 978-91-628-7994-5.

Helena Strömquists avhandling *”Med coleurt omslag”. Färgade, dekorerade och tryckta pappersomslag på svensk bokmarknad 1787–1846* gäller den pappersbundna boken under en tidsperiod vars begynnelseår markerar Kungl. Maj:ts beslut 1787 rörande de svenska förläggarnas rätt att sälja bundna böcker, dess slutår skråsystemets avskaffande 1846. Avhandlingen är disponerad i sju kapitel med vissa sammanfattningar samt ett appendix som redogör för den pappersbundna bokens ”anatom”. Framställningen är rikt illustrerad med färgfotografiska reproduktioner och teckningar.

I det inledande kapitlet redovisar Strömquist sin förankring i en materialbibliografisk uppfattning om boken som föremål och som medium. Hon hänvisar i detta sammanhang till D.F. McKenzies kritik av den deskriptiva anglosaxiska bibliografin och hans text-sociologiska perspektiv som gjort bokvetenskapen till en tolkande vetenskap; genom det blev det möjligt att förklara varför texter getts en viss form samt hur formen påverkar vad och hur texten kommunicerar. En annan utgångspunkt för Strömquist är Thomas Adams & Nicholas Barkers bokhistoriska modell. Enligt den omfattar bokens livslopp fem stadier – publicering, produktion, distribution, reception och fortlevnad – och dessa blir utgångspunkt för studiet av boken som grafiskt dokument. Modellen bygger på en socioekonomisk förklaring till bokens existens; bokens tillblivelse vilar i ett publiceringsbeslut och boken är en produkt, dvs. en kommersiell vara.

Strömquist ansluter sig till de auktoriteter som

hävdar att materiell bibliografi utgör ”kärnan inom det bokhistoriska forskningsfältet” och att den skapat ”de protokoll genom vilka boken studeras som text-sociologiskt fenomen” (s. 24 f.). Samtidigt skiljer sig hennes undersökning från den materiella bibliografin genom att utgå från *bandet* som artefakt, inte från den tryckta texten eller dess budskap. Som korrektiv hänvisar Strömquist till Mirjam M. Foot, som betonat att bokbandet utöver sina skyddande och konstnärliga egenskaper har en bibliografisk betydelse (s. 25). Eftersom den materiella bibliografin saknar en terminologi inom området bokband som materiella objekt tar Strömquist det som sin uppgift att upprätta en sådan.

Författaren redovisar sin förankring i handbokbindarens yrke och beskriver sin undersökning som ”en hantverkarens fortsatta arbete med att tolka och försöka förstå handlingsburen kunskap genom att flytta över studiet av boken som föremål till en vetenskaplig kontext” (s. 26). Boken förstås inte enbart i den semiotiska betydelse som McKenzie menar är möjlig, nämligen som ett ting som signalerar eller pekar mot något annat. Med hänvisning till forskningsfältet *material culture* hävdar Strömquist, att boken är ”ett föremål i sig, vars materiella egenskaper och former utgör en erfarenhet och upplevelse” (s. 27). Särskilt värde för den materiella bibliografin har den forskning inom *material culture*, som hävdar att det inträffade en konsumtionsrevolution under 1700-talet.

I redovisningen av tidigare forskning anknyter Strömquist dels till traditionell bokbandshistoria, dels till bokmarknadshistoriskt orienterad forskning. En utgångspunkt är Mirjam M. Foots *The history of bookbinding as a mirror of society* (1997). Av betydelse är vidare den forskning som hävdar, att det redan under 1600-talet fanns en industriell produktion och utbredd handel med bundna böcker. Bland forskare som undersökt förlagsbandens marknadsekonomiska betydelse nämns Michael Sadleir och Ruari McLean. Nicholas Pickwoad har analyserat bokbandsteknik och bandtyper i relation till de ekonomiska faktorer som styr själva bokproduktionen. Inom bokbandsforskningen med materialteknisk historisk inriktning nämns Jan A. Szirmai och terminologin i *Kneep en binding* (1997). Av senare svensk bokmarknadshistorisk forskning nämns bl.a. Stina Hanssons bidrag till förståelsen av 1600-talets bokmarknadsekonomi, Bo Bennich-Björkmans undersökning av systemen för spridning av böcker i Sverige 1600–1850, Lars Ekdahls av förläggarfamiljen Lindh i Örebro, Bo

Petersons av förläggarrollens professionalisering i samband med industrialiseringen, Anita Anckarcronas av bokauktioner i Stockholm 1782–1801, Margareta Björkmans av kommersiella lånebibliotek i Stockholm 1783–1809, Gunnel Furulands av den svenska romanen under 1830- och 40-talen samt Björn Dals av den kolorerade bilden under 1700- och 1800-talen. Ett stort och skiftande källmaterial ligger dessutom till grund för Helena Strömquists avhandling. Både kvantitativa och kvalitativa metoder har utnyttjats vid bearbetningen. Den pappersbundna bokens teknik och material har analyserats med stöd av den deskriptiva och analytiska bibliografins metoder och begrepp.

Kapitel II behandlar bokbandets bibliografi och praktik och lägger en materialbibliografisk grund för undersökningen. ”Band” studeras som begrepp och artefakt och den materialbibliografiska terminologin får belysa bandets marknadsfunktion och teknik. Bandets materiella egenskaper ordnas i en typologi. I kapitel III introduceras pappersbanden på den svenska bokmarknaden kring sekelskiftet 1800. Papperet som material diskuteras och två slags pappersband identifieras: pappbandet som var ett byggt band och pappersbandet eller häftet som var ett omslagsband. Kapitel IV kartlägger distribution och handel med böcker. Produktionen av bundna böcker analyseras med utgångspunkt i förlagssystemet som produktions-system och den bundna boken beskrivs som en faktor i förläggarnas och bokhandlarnas strävan att ta kontroll över bokmarknaden.

Genom handeln med böcker i exemplarform ökade användningen av pappersomslagna böcker. Denna bandtyp blev en förlagsstandard och pappersbandet övergick från att vara en distributionsbindning till en kommersiellt gångbar produkt, ett förlagsband. Strömquist skiljer mellan olika slags förlagsband och hävdar, att det är fråga om ett emissionsband när produktionen av förlagsbandet fått upplagekaraktär och banden till färg, form, material och innehåll kan knytas bibliografiskt till den tryckta inlagan. Produktionen av sådana band inleddes när förläggarna under 1700-talets senare decennier började förse sina förlagsartiklar med tryckta pappersöverdrag och titeletiketter som annonserade bokens titel och pris.

I kapitel V läggs ett konsumtionshistoriskt perspektiv på de dekorerade pappernas och de tryckta omslagens estetiska och praktiska funktioner. Den pappersbundna bokens egenskaper relateras till den marknad för konsumentvaror som etablerades. Vi-

dare diskuteras det tryckta omslagets funktion och betydelse för utvecklingen av boken som produkt och vara. I kapitel VI undersöks den pappersbundna bokens kommersialisering och genomslag hos konsumenterna. Via bokauktionskataloger undersöks hur mycket pappersbundna respektive skinnbundna böcker som fanns hos den bokköpande publiken.

Det avslutande kapitel VII utgör en diskussion och en sammanfattning. Strömquist konstaterar att bokproduktionen ökade från mitten av 1700-talet och att böcker spreds till allt större delar av befolkningen. Kring böcker och tidningar skapades offentliga rum och antalet boklådor växte. I takt med utbudet förändrades ideal, normer och läsvanor liksom kraven på boken som produkt. Formatet minskade, typografin anpassades efter texttyp och tilltänkta konsumenter, inbindningen rationaliserades. Genom sina ”materiella, estetiska och ekonomiska fördelar” motsvarade den pappersbundna boken de nya kraven (s. 307).

När bokbandet blev en del av boken som produkt, flyttades initiativet till bandets tillverkning från konsument och hantverkare till producent och förläggare. Bandet övergick från att vara privatband och hantverksprodukt till att bli emissionsband och förlags- och industriprodukt, det tryckta mediet från att vara en intermediär vara till att bli en konsumentvara. Den tidigare segmenterade bokhandeln utvecklades till ett integrerat system med detaljister, samtidigt reducerades bokbindaren till hantverkare och underleverantör. Boktryckerisocietetens grundande 1752 och de nya marknadsreglerna gav de nya institutionella förutsättningarna.

Den pappersbundna bokens succé inträffade samtidigt med kommersialiseringen av det tryckta mediet och dess marknadsföring via tidningsannonser, förlags- och bokhandelskataloger. Från och med 1840-talet publicerades praktiskt taget alla böcker i någon form av emissionsband, varav en betydande del i pappersbunden form. Användningen av färg, mönster, ornament och tryckta budskap fungerade som verktyg i förläggarnas strävan att skapa efterfrågan och sälja nya produkter.

Det sena 1700-talets konsumtionskultur var förutsättningen för 1800-talets allmänborgerliga kulturkonsumtion. Det tryckta mediets innehåll diversifierades, boken kom att tjäna flera olika syften – förutom att förmedla information och kunskap kunde den erbjuda förströelse – och blev en del av en kulturell praktik. Den pappersbundna boken blev både bärare och del av

de nya konsumtionsmönstren och ett led i demokratiseringen av konsumtionen av tryckta medier. Det utnyttjade handformade pappret var både beständigt och efemärt till sin karaktär och förmedlade genom färg, form och grafiskt uttryck publikationens innehåll och karaktär – mediet var åtminstone en del av budskapet. Strömquist jämför avslutningsvis den pappersbundna oktavens egenskaper och spridning med dagens medier: ”de skapar tillgänglighet, de är funktionella och estetiska, lätta och små, portabla, intima och på många sätt efemära” (s. 316).

Kritiska synpunkter

Helena Strömquists avhandling behandlar ett spännande och många gånger estetiskt utsökt material. Sannolikt kommer den under lång tid framöver att vara ett referensverk inom området. Styrkan i undersökningen ligger framför allt i närheten till det empiriska materialet, en viss svaghet är bryggan mellan empiri och teori. Samtidigt väcks intressanta frågor om ämnet bokhistoria, liksom om relationerna mellan olika humanistiska forskningsfält.

En förklaring till avhandlingens problematiska sida kan vara Strömquists långvariga förberedelsearbete med kartläggning och dokumentation vars digra resultat slutligen förts till Appendix. Förskjutningen av tyngdpunkten kan ha bidragit till att språnget från materialbibliografisk beskrivning till textsociologisk analys ibland förefaller ansträngt och att avhandlingens huvuddel fått karaktären av sammanläggningsavhandling. Den röda tråden i framställningen är ibland svår att följa och upprepningarna är många.

Avhandlingens språk är mestadels funktionellt men terminologin är inte alla gånger transparent. Samtidigt läggs stor vikt vid vad Strömquist kallar ”terminologiserande” (s. 44). Terminologiska spörsmål diskuteras i flera kapitel och i Appendix redovisas de aktuella termerna inom området bokband. Jämte en terminologi laborerar Strömquist med en ”typologi” och en ”klassifikation” men förhållandet mellan dessa olika ordningssystem är otydligt. En alfabetisk lista över problematiska bokhistoriska termer, inklusive bandtermer, och deras definitioner hade varit ett gott stöd och kunnat reducera upprepningarna i brödtexten.

Avhandlingens inledande definition av bokhistoria – ett ”forskningsfält som tagit form i mötet mellan flera olika discipliner vilka med utgångspunkt i boken intresserat sig för kommunikationsprocessen och dess historia” – är relativt bred men frågan är hur väl Ström-

quist lyckats integrera de olika perspektiven (s. 20 f.). Presentationen av McKenzie negligerar denne forskares utvidgning av det mediehistoriska forskningsfältet och hans semiotiska perspektiv får knappast något genomslag hos Strömquist. Associativa iakttagelser av teckenkaraktär är visserligen vanliga och det semiotiskt laddade verbet ”signalera” återkommer (s. 280, 307, 314). Ansatserna utvecklas dock inte.

Avhandlingens textsociologiska och konsumtionshistoriska perspektiv är samtidigt närvarande på ett mera allmänt plan. Intressanta perspektiv öppnar sig vid redogörelsen för framväxten av en konsumentmarknad och den kommersiella taktiken att ”kunna tillhandahålla och sälja varor färdiga för konsumtion” (s. 114). Det gör också avsnittet ”Färg som mode och kommersiell kraft”, redovisningen av det tidiga 1800-talets diskussion om romanläsningens vanskligheter och ett i förbigående anlagt genusperspektiv på ”manlig” respektive ”kvinnlig” läsning (s. 176 ff., 226 ff., 302 f.). Någon fördjupning sker dock inte.

Begreppet ”kulturhistoria” förekommer knappast i Strömquists avhandling, men faktum är, att såväl den franska Annales-skolan som Robert Darnton har velat se bokhistoria som en del av kulturhistorien och att McKenzie har talat om den materiella bibliografin som kommunikationens kulturhistoria. Strömquist refererar visserligen både till Anneli Palmskölds och till Henrik Horstbølls kulturhistoriskt förankrade forskning, men relaterar inte sin egen undersökning till detta vida fält. Hennes fokus på ett relativt smalt bokhistoriskt segment kunde dock mycket väl ha infogats i en kulturhistorisk kontext, där mikroperspektivet får expandera mot ett makroperspektiv. Något ambivalent blir också Strömquists anknytning till *material culture*. Visserligen citeras Palmskölds resonemang om ett visst förhållningssätt till kulturhistoriska föremål och studiet av dem, men samtidigt hävdar Strömquist, att bokhistorikern inte behöver ta ”vägen över” materiell kultur, eftersom den materiella bibliografin redan tillhandahåller metoder och begrepp för studiet av boken som föremål (s. 28). Erkännandet av värdet av den konsumtionshistoriska forskningen inom materiell kultur rubbar heller inte Strömquists grundläggande utgångspunkt i det bokbandshistoriska respektive det bokmarknadshistoriska forskningsfältet (s. 31). Frågan kan samtidigt ställas vad som skulle ha hänt om hon vänt på kikaren och låtit teorier och metoder inom nya forskningsfält, som materiell kultur, ge det övergripande perspektivet medan den materiella bib-

liografin fått tjänstgöra som hjälpvetenskap.

Enskilda historiska aktörer skymtar vid något enskilda tillfälle i avhandlingen och ger då en välgörande konkretion åt resonemangen. Att individerna för övrigt i så hög grad lyser med sin frånvaro kan vittna om ett instämmande i Adams & Barkers kritik av Darntons kretsloppsmodell och dess inriktning mera på de ”människor” som är involverade i kommunikationsprocessen än på de böcker genom vilken den sker (s. 16). Mot denna kritik kan invändas att Darnton visserligen försvarar människans plats i bokhistorien, men att hans modell snarast tar fasta på individerna som aktörer i en social kommunikationsprocess.

Flera avhandlingar om bokband har skrivits av konsthistoriska forskare. Helena Strömquist har inte denna ingång till materialet, men hennes uttalade syfte är samtidigt att analysera de tryckta omslagen och dekorerade papperen för att se vilka ekonomiska, praktiska och estetiska funktioner de kan tänkas ha haft. I hennes avhandling är begreppet ”estetisk” mycket frekvent men den estetiska aspekten får knappast något genomslag i analysen (s. 43, 68, 71 f., 176, 216, 229, 277, 301, 307, 339). Ibland tycks Strömquist hävda, att en estetisk uppfattning är liktydig med uppskattning av det snarfagra, i andra sammanhang skymtar en bekännelse till en ändamålsenlighetens estetik, där formen följer funktionen. Samtidigt finns en objektivt ambition; Strömquist tar avstånd från dem som vid olika tidpunkter beklagat bokbandets försämrade kvalitet och hävdar i stället, att artefaktens kvalitet kan tolkas som ”dess förmåga att tillfredsställa producenters och köparens behov och förväntningar” (s. 50). Med denna utgångspunkt skulle ”falska bind”, av Strömquist avfärdade som ”falsarier”, kunna tolkas som en kvalitet (51, not 15).

En viss otydlighet stör ibland framställningen. När Strömquist påpekar att många bokbindare tillhandahöll en relativt ”s sofistikerad” litteratur vid sidan av stapellitteraturen och att bilden av ”den obildade bokbindaren” inte gällde hela skräet väcks frågan vilken eller vems bild som egentligen åsyftas (s. 121). Vid ett annat tillfälle hävdar Strömquist utifrån ett konsumtionshistoriskt perspektiv, att den färdigbundna boken, pappersbandet, var ”en av flera krafter på bokmarknaden” som innebar att den kommersialiserades (s. 30). Ett sådant påstående blir mera begripligt om det tydligt relateras till uppfattningen att kulturen skapas inte bara av människor utan också av själva föremålen. Vid flera tillfällen beskrivs ordnandet och

sammanhållandet av textbäraren till en bokform som en ”meningsskapande akt” varigenom det textbärande materialet förvandlas eller omvandlas till ett läsbart föremål, en bok (s. 46 f, 68, 303). Begreppet ”meningsskapande akt” pockar på en teoretisk kontext. Blir det ”textbärande materialet” verkligen meningsfullt och läsbart först med inbindningen? Är det inte snarare så att inbindningen gör det textbärande materialet mer funktionellt ur lässynpunkt?

Avhandlingens anknytning till internationell forskning och utländska exempel öppnar inte alla gånger för belysning av specifikt svenska förhållanden. Hänvisningen till exklusiva tidskrifter som *Journal des Luxus und der Moden* (1786–1827) leder inte vidare till närliggande svenska exempel som *Magasin för konst, nyheter och moder* (s. 140). Tidskriften *Phosphoros* skymtar vid flera tillfällen men analysen förs knappast längre än till ett citat av förläggarens uppfattning att månadskriftens hela ”formgivning – omslagets färg, vinjetten och hela den anda som den skrevs i” var ”ett sätt att väcka uppmärksamhet”. Strömquist konstaterar visserligen att orange var en modiefärg, men frågan är om den i fallet *Phosphoros* också var betydelsebärande.

Avhandlingens avslutande kapitel tyngs av vissa upprepningar från tidigare avsnitt men utgör den viktiga sammanfattningen. Här ska endast noteras ett par reflektioner i marginalen. Strömquist hävdar i diskussionen om fortsatt forskning, att det är ”en uppgift av

nationalbibliografisk karaktär att dokumentera bevarade omslag i text och bild”. Påståendet ger skäl att påminna om att den nationalbibliografiska uppgiften i princip gäller beskrivningen av abstrakta idealexemplar och har litet att göra med vetenskaplig analytisk och deskriptiv bibliografi (s. 301). Detta förhållande hindrar inte att materialbibliografins respektive nationalbibliotekets företrädare kan ha ett gemensamt intresse av fördjupande beskrivningar av specifika exemplar.

När Strömquist konstaterar, att det ”tydligaste och mest slående” resultatet av undersökningen av samtida bokauktionskataloger är att skinnbundna böcker successivt ersattes av pappersbundna väcks en fråga. Hade inte både detta resultat och diskussionen om avancerad dekor som ett led i marknadsföringen med fördel kunnat relateras till Kristina Lundblads i tid och rum närliggande avhandling, *Om betydelsen av böckers utseende. Det svenska förlagsbandets framväxt och etablering under perioden 1840–1914 med särskild hänsyn till dekorerade klotband. En studie av bokbandens formgivning, teknik och relation till frågor om modernitet och materiell kultur* (2010) (s. 309). Denna infallsrika studie nämns inte av Strömquist, men stoffet i den hade sannolikt kunnat berika hennes egen diskussion och ge större tyngd åt hennes inledande definition av forskningsfältet bokhistoria.

Magdalena Gram, Stockholm